

RAȚIONALISMUL LUI MIRCEA DJUVARA ȘI FUNDAMENTELE DREPTULUI

EMIL GHEORGHE MOROIANU*

Abstract

The author of the study analyzes the neo-Kantian position of the Romanian philosopher of law, Mircea Djuvara, as it appears as rational fundament of the law, and widely exposed in his PhD thesis (*Quelques réflexions sur les principes logiques de la connaissance juridique*, Paris, 1913). Djuvara discourses, in a neo-Kantian manner, the issue of the possibility of judging in law, in other way said which are the knowing conditions of the juridical realities. Pleading for a rational fundament of the law, Djuvara takes as point of starting the discussion, the idea that the juridical experience is a rational construction that tends toward an ideal. Also, in his opinion, the supreme and primordial source of law is the idea-value of justice. He insists on the fact that universality and necessity of juridical knowing is entailing a taking over of the aprioric logical frames of the time, space and causality categories. The conclusion of the study consists in the strong neo-Kantian position, which Mircea Djuvara imprinted to Romanian philosophy of law, in the first half of the XXth Century, imposing the key-concept of “rational law”.

Keywords: Mircea Djuvara, justice, juridical experience, *a priori*, ideal reality, duty, obligation, moral liberty, person, neo-Kantian.

Opinăm că, sub aspect general, studiul dreptului în România de după 1989 se caracterizează cel puțin prin trei direcții: *a)* desideologizarea dreptului ca disciplină teoretică (mai exact, renunțarea la ideologia comunistă impusă studiilor din domeniul științelor socio-umane de către vechiul regim politic și abordarea cercetării fundamentale de pe poziții științifice obiective, fără determinarea politică a vreunei poziții de clasă, o reîntoarcere a cercetării juridice fundamentale spre o metodologie și o ideologie specifică cercetării libere în domeniu) în mod imediat și cu un puternic impact în domeniul teoriei generale a dreptului și a statului, precum și a filosofiei dreptului; *b)* reintroducerea – ca cerință teoretică puternic resimțită – a unei dimensiuni metafizice în cercetarea fenomenului juridic, articulându-se în mod firesc noua teorie generală a dreptului și a statului cu filosofia dreptului, puternic revigorată și cu racordări la ultimele evoluții ale acesteia în planul

* Prof. univ. dr. Emil Gheorghe Moroianu – cercet. științ. gr. I, director al Institutului de Cercetări Juridice „Acad. Andrei Rădulescu” al Academiei Române.

cercetării mondiale: c) revalorificarea unor mari filosofi români ai dreptului, printre care ilustrul jurist și filosof profesorul Mircea Djuvara¹.

Ceea ce ne propunem spre dezbatere are în vedere, prioritar, una dintre cele mai consistente lucrări de filosofie a dreptului din începutul primului deceniu al secolului trecut: este vorba de teza de doctorat a lui Mircea Djuvara, și anume *Le fondement du phénomène juridique. Quelques réflexions sur les principes logiques de la connaissance juridique*, tipărită la Paris, în 1913, lucrare pe care marele jurist și filosof român al dreptului i-a dedicat-o profesorului său de filosofie, criticul Titu Maiorescu, cel ce l-a familiarizat pe Djuvara cu filosofia kantiană. Teza de doctorat rămâne extrem de semnificativă pentru întreaga evoluție intelectuală a lui Djuvara, ulterior profesorul reluând ideile fundamentale expuse aici, dezvoltându-le, particularizându-le, referindu-se la alți maeștri ai filosofiei dreptului, dar cu reveniri constante la poziția sa de *raționalist*.

Dintr-o astfel de perspectivă, Mircea Djuvara consideră că ceea ce trebuie avut în vedere atunci când cercetăm posibilitatea *dreptului ca știință teoretică*, una dintre condițiile constituirii acestei discipline reflexive este distingerea dintre *cunoașterea psihologică* a faptului social supus unui dublu raport (și anume, supunerea faptului social ideii de *justiție*, pe de o parte, iar pe de altă parte, supunerea acestuia, a faptului social, *normării dreptului*) și *cunoașterea logică*². Întrucât cercetarea naturii juridice a fenomenului constituie o problemă de critică a cunoașterii³, Mircea Djuvara – ca și, puțin mai târziu în epocă, în spațiul culturii juridice germanice, Hans Kelsen, urmând și el un construct de model kantian – revine și reia, obsedant, o mai veche problematică a lui Im. Kant, și anume *cum sunt possibile judecățile în drept*⁴, sau, pe linia neokantienilor de la Marburg sau

¹ Un text de aproximativ 50 de pagini, selectat din lucrarea *Precis de filosofie juridică (Tezele fundamentale ale unei filosofii juridice)*, din 1941, a apărut, pentru prima oară după o lungă tăcere impusă de regimul comunist, în 1988, în *Antologie de filosofie românească*, vol. IV, București, Edit. Minerva, lucrare întocmită de editorul Mircea Măciu. Timpul revine asupra operei lui Mircea Djuvara după 1989, în 1995 apărând o monografie utilă privind viața și opera profesorului Mircea Djuvara, și anume *Universul juristului Mircea Djuvara*, a lui Barbu B. Berceanu, în Editura Academiei Române (București). O fișă de substanțială prezentare a lui Mircea Djuvara, întocmită de profesorul Vasile Morar (Universitatea din București) apare în *Dicționarul operelor filosofice românești*, sub coordonarea profesorului Ioan Ianoși (Universitatea din București), în 1997, la Editura Humanitas. Opera propriu-zisă a profesorului Mircea Djuvara începe a se retipări: în 1995, la Edit. ALL Beck din București, apare, într-un singur volum masiv, *Teoria generală a dreptului (Enciclopedia juridică)* (tipărită, pentru prima oară, în 1930, în trei volume) și *Drept rațional, izvoare și drept pozitiv* (apărută, într-o primă ediție, în 1936). În 1997, la Editura TREI din Iași, apare, sub îngrijirea profesorului Nicolae Culic (Universitatea „Titu Maiorescu” din București), o culegere de texte din publicistica juridică a lui Mircea Djuvara în periodicele timpului, sub titlul de *Eseuri de filosofie a dreptului*.

² Mircea Djuvara, *Le fondement du phénomène juridique (Quelques réflexions sur les principes logiques de la connaissance juridique)*, Paris, Librairie Sirey, 1913, p. 49.

³ *Ibidem*, p. 48.

⁴ Im. Kant, în *Prefață la ediția întâia a Criticii rațiunii pure*, pune problema prealabilă oricărui discurs teoretic, și anume lămurirea *certitudinii și clarității*, condiții esențiale pentru orice demers constructiv ce-și ia ca fundament cerințele *a priori* determinante ale cercetării intelectului sub

Baden, *care sunt condițiile de cunoaștere a realităților juridice*⁵. Întrebarea este fundamentală pentru orice construcție teoretică a dreptului, întrucât fenomenul juridic este un fenomen de *rațiune*, ca singură posibilitate a dreptului⁶. Întrebarea așadar privind posibilitatea unei științe juridice din punctul de vedere al logicității intrinseci⁷, iar temeiul ce permite răspunsul la acest dubitativ kantian este acela că faptul juridic primordial, care este obiect al științei dreptului (și care nu se confundă cu obiectul tehnicii dreptului) este un fapt cu necesitate *rațională* și care, din punct de vedere logic, este anterior oricărei *legiferări* de natură pozitivă⁸. Or, un astfel de fapt logic anterior oricărui pact de legiferare sub presiunea socialului este însăși *ideea de justiție*⁹.

Revenind, în timp, asupra fundamentării științifice, adică raționale, a dreptului, profesorul Mircea Djuvara va preciza, preluând conceptul kantian de *experiență*, că *experiența* juridică trebuie considerată ca fiind o *construcție rațională* tinzând spre un ideal¹⁰. Experiența juridică, prin care constatăm existența unor drepturi și, corelativ, obligații, rezultante ale unei acțiuni sociale valorizate printr-o *apreciere* juridică, este o *elaborare rațională* și de o natură axiologică, totodată, este o construcție de ordin rațional și care se pune în relație cu o matrice duală de tip *V/F*, în cazul dreptului de tip *J/nJ*¹¹.

Valorificând criticismul kantian prin intermediul Școlii de la Baden, Mircea Djuvara atrage atenția, încă din teza sa de doctorat, că problematica fundamentului fenomenului juridic, și care constituie obiectul dreptului ca știință, coincide în mod logic cu problematica sursei supreme, primordiale, a dreptului ca știință (altfel spus, cu *justiția*, *ideea de dreptate* fiind o valoare superioară¹²), precum și cu conceptul absolut

aspectul posibilității și al facultăților de cunoaștere (*ce și cât* poate cunoaște intelectul și rațiunea), spre a ști cum sunt posibile judecățile sintetice (Im. Kant, *Critica rațiunii pure*, București, Edit. Științifică, 1969, p. 14–15, p. 55 și urm.). Vz. și Emil Gheorghe Moroianu, *Actualitatea normativismului kelsian*, București, Edit. ALL Beck, 1998, p. 6 și dezvoltările ulterioare.. Cu privire la problema criteriului (logic) general a ceea ce este drept (*quid sit iuris*), în conformitate cu care rațiunea distinge *iustum* și *iniustum*, vz. Im. Kant, *Introducere în teoria dreptului*, în vol. *Scrieri moral-politice*, București, Edit. Științifică, 1991, p. 36 și urm.

⁵ Mircea Djuvara, *op. cit.*, p. 47.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, p. 44.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Idem*, *Precis de filosofie juridică (Tezele fundamentale ale unei filosofii juridice)*, în vol. *Eseuri de filosofie juridică*, Iași, Edit. TREI, 1997, p. 256.

¹⁰ *Ibidem*, p. 225.

¹¹ *Idem*, *Teoria generală a dreptului. Drept rațional, izvoare și drept pozitiv*, București, Edit. ALL Beck, 1995, p. 11 (în modelul matricial prezentat, *V* = adevăr; *F* = fals; *J* = justiție; *nJ* = non-just, injustiție).

¹² Să nu uităm, la Kant, *libertatea* este obiect al rațiunii practice ce poate fi cunoscut și justificat doar din punct de vedere moral, știind că suntem liberi, dar fără a înțelege *ce este* libertatea noastră în sine. În secțiunea a treia din *Critica cunoașterii pure*, Im. Kant mărturisește că *ideea de libertate* trebuie doar *presupusă*, se prezumă teoretic, fără însă a putea demonstra realitatea ei „în noi înșine și în natura umană”, *ideea de libertate* fiind însă necesară constructului teoretic privind omul „ca ființă rațională și înzestrată cu conștiința cauzalității ei” (Im. Kant, *Critica rațiunii practice*, București,

al Rațiunii ca fundament al lumii practice (în sensul conferit acestui concept de către Kant), și anume conceptul absolut al unei *libertăți conștiente*¹³. Din perspectiva construcției raționale a dreptului, de precizat că o astfel de *libertate conștientă* corespunde conceptului liberal, de inspirație atât kantiană, cât și hegeliană, privind libertatea.

De aici întregul efort al lui Mircea Djuvara de a convinge că nu se poate discuta, nu se poate construi teoretic ceva despre drept, dacă un astfel de discurs nu se dorește a fi un discurs, o construcție, o cunoaștere *apriorică*, în sensul de a fi primordială în raport cu orice cunoaștere a experienței juridice, a faptului juridic. Spre a preîntâmpina orice opoziție privind cerința sa kantiană fundamentală, Djuvara explică faptul că problema logică a cunoașterii faptului juridic nu se confundă cu problema psihologică a cunoașterii¹⁴, căci cunoașterea logică ține de o altă ordine decât studiul psihologic. Este raportul dintre *critica cunoașterii* și *problema genetică* a cunoașterii¹⁵. Problema fundamentului rațional al fenomenului juridic constă nu în recunoașterea adevărului juridic prin extragerea sa din textura fenomenului social, prin recunoașterea sa totodată ca fiind adevăr juridic în opoziție cu falsul juridic față de care este adeseori indistinct printr-o viclenie a însăși voinței juridice a persoanei; ci fundamental rațional al fenomenului juridic constă în aflarea manierei logice prin care adevărurile juridice trebuie a fi recunoscute de către juriști în realitatea faptelor sociale. Tocmai de aceea, filosofia dreptului se preocupă de știința ideală a dreptului, ideală în sensul aflării logicității sale¹⁶.

Obiectul științei dreptului trebuie plasat, în cercetare, nu în lumea reală a contingentelor, ci într-o lume a perfecțiunii logice, căci ceea ce urmează a fi cunoscut, explicitat, încorporat în ipoteze și teorii juridice este nu faptul social

Edit. Științifică, 1972, p. 67 și 68). Ca atare, libertatea, în sistemul kantian, este o *libertate pozitivă*, adică proprietatea voinței de a-și fi sieși însăși lege (*ibidem*, p. 65), sau, altfel spus, este *datoria morală* (*Sollen*), voința pusă ca *imperativ categoric*, imperativ caracterizabil prin *universalitatea* maximei morale ca lege, sub condiția formală a *autonomiei* voinței (*ibidem*, p. 80). Conceptul și ideea de libertate, așa cum o dezvoltase Kant, sprijină, în special, construcția tezei privind *justiția* ca idee absolută la Mircea Djuvara, întrucât *justiția*, „ca justiție obiectivă, este valabilă ca și aceea a realităților naturii” (Mircea Djuvara, *Precis de filosofie juridică...*, în vol. *Eseuri de filosofie a dreptului*, ed. cit., p. 182). Nu întâmplător concluziona, din acest punct de vedere, profesorul Djuvara: „Cadru general al problemei justiției a fost pus de filosofia kantiană. Spre această filosofie și numai spre ea trebuie să ne întoarcem azi din nou privirile dacă voim să înțelegem ce e justiția” (*ibidem*, p. 291). Hegel are, fără îndoială, și el o contribuție, chiar dacă nu evidentă pentru Mircea Djuvara, în ceea ce privește conceptul de *libertate*, întrucât distinge *libertatea negativă* (ce se poate ridica până la a ajunge manifestare a voinței negative ca sentiment al *existenței-sale-în-fapt* și fanatism distructiv al oricărei ordini sociale), libertate unilaterală a intelectului ce caracterizează iacobinismul oricărei revoluții sau revolte populare, de *libertatea ca universal ce se determină*, ca ceva ce depășește atât nedeterminarea, cât și determinarea, libertatea regăsindu-se în amândouă, adică „a fi în sine se întoarce din nou în universalitate” (G.W.Fr. Hegel, *Principiile filosofiei dreptului*, București, Edit. Academiei, 1969, p. 35–38).

¹³ Mircea Djuvara, *Le fondement du phénomène juridique...*, p. 65.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, p. 49.

semnificând anumite operații și acte de *negotium*, ci adevărurile logice ca entități teoretice existând în sine și prin sine¹⁷; așadar, ca entități logice ideale¹⁸. Tocmai de aceea, argumentează profesorul Djuvara, problema istoriei dreptului, a instituțiilor juridice, nu este, propriu-zis, o problema a dreptului ca știință juridică, în pofida caracterului de utilitate a disciplinei istoriei dreptului. Și aceasta deoarece istoricul dreptului are ca preocupare inventarierea, cercetarea și clasificarea unor *fapte sociale* petrecute, fixate într-o perspectivă a individualității istorice, și nu ca expresie a unui necesar logic și, ca atare, supus unor categorii logice ale rațiunii, apriorice în raport cu experiența temporalității istorice¹⁹, căci istoria dreptului este o disciplină preocupată doar de *forme*, și nu de *condițiile logice și prime* ale dreptului²⁰.

Orice preocupare privind fundamentul logic al dreptului este *un altceva*, este separată de cunoașterea acelor elemente ale realității juridice ce aparțin temporalității, timpul fiind doar un cadru logic, în sens kantian, premergător, mai exact anterior petrecerii faptului juridic²¹. Ceea ce trebuie înțeles, spre o cuprindere intelectuală apoi a problemelor fenomenului juridic, este *universalitatea și necesitatea* cunoașterii juridice²². În viața practică ne raportăm la elemente sensibile generate de voința noastră, dar acestea rămân într-o experiență pasivă până la momentul la care rațiunea noastră produce o rețea de categorii logice ce, în fapt, sunt preexistente în raport cu realitatea fenomenală a dreptului, și anume o *preexistență logică*²³ ce determină cunoașterea sensibilă. Nu putem înțelege, de exemplu, ce este *relația/raportul juridic*, element al cunoașterii sensibile, dacă nu operăm, asupra multiplicității de individualități sensibile și distincte, prin formele-cadre logice de *spațiu, timp și cauzalitate*²⁴. Dat fiind că rațiunea este în ea însăși *autonomă*²⁵, autonomia rațiunii echivalând cu *libertatea* sa, rezultă, prin consecință, că lumea entităților logice, care este și obiect al științei juridice, este o lume conformă cu rațiunea, așadar faptele sociale, inclusiv cele de semnificație juridică, urmând a se conforma logicii conceptuale ale acestei discipline, întrucât rațiunea ca rațiune juridică se bucură de proprietatea de *libertate*²⁶. Numai puțin, consideră Mircea Djuvara, trebuie reținut și admis că sursa creatoare a întregii realități, inclusiv a celei juridice, este ideea de relație, de raport, idee ce este necesară și *a priori* tot astfel cum este și forma logică a cunoașterii noastre sensibile²⁷.

Pe de o parte; pe de altă parte, cunoașterea juridică este o secvență de acte logice; or, orice act logic trebuie a fi înțeles ca reprezentând direcția unei tendințe

¹⁷ *Ibidem*, p. 50.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, p. 55.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, p. 69.

²² *Ibidem*, p. 76 și 80.

²³ *Ibidem*, p. 82.

²⁴ *Ibidem*, p. 88.

²⁵ *Ibidem*, p. 91.

²⁶ *Ibidem*, p. 92.

²⁷ *Ibidem*, p. 82.

ce se manifestă în realitate²⁸, dar care nu poate niciodată a se realiza în mod complet. Ceea ce înțelegem atunci a considera ca obiect de studiu al dreptului, din perspectiva științificității, este o *realitate ideală, și nu una reală*²⁹. Cum cunoașterea noastră logică este sursa creatoare a oricărei realități (afirmă Mircea Djuvara în spiritul Școlii logice de la Marburg)³⁰, constituția noastră logică multiplică și sintetizează, repetitiv, lumea fenomenului juridic.

Desigur, Mircea Djuvara nu ocolește conceptul de *voință*, întrucât fenomenul juridic se înscrie în realitatea practică. Ori de câte ori ne raportăm la un fapt juridic spre a-l cunoaște, știm că faptele juridice sunt generate, sunt legate de *persoane*, iar elementul esențial al manifestării persoanei este voința, și nu doar intelectul și rațiunea³¹. Voința ne prelungeste astfel personalitatea noastră, dar, cum voința presupune scopuri, ea este o *voință practică* ce determină două feluri de cunoaștere practică, și anume *morală și dreptul*³².

Morală și dreptul sunt două aspecte ale unui principiu unic, care este scopul suprem³³. Ideea morală de *datorie* se metamorfozează în fenomenul juridic, în ideea de *obligație*, ce rezultă întotdeauna și ori de câte ori activitățile voluntare intersubiective se manifestă. Prin ideea de *obligație*, persoanele se delimitează între ele, individualizându-se în același timp, opunându-se și apărându-și particularitatea modului în care își urmăresc, volitiv, realizarea unor scopuri personale, dar ținând la un scop suprem. Prin ideea de obligație juridică, se trece din planul unei universalități de fapt în planul universalității dreptului³⁴. Ideea de obligație este o *creație pură a rațiunii*. În raport cu *autoritatea necondiționată* a lumii teoretice – căci o astfel de autoritate semnifică *stringența logicii* –, *obligația* aparține vieții practice, anume ca *limită* între mai multe *activități voluntare*, și de aceea obligația trimite, repetăm, spre universalitatea dreptului, și nu spre o universalitate de fapt³⁵.

Având însă o permanentă deschidere între morală și drept, ideea de obligație conduce la ideea de *libertate morală*, căci numai o *voință liberă* poate avea obligații, iar această voință liberă se definește a fi, atât în drept, cât și în morală, o *persoană*³⁶.

Mircea Djuvara reia astfel tezele lui Kant, din *Principiile metafizice ale teoriei dreptului*, după care orice metafizică a moravurilor, ce urmează necesarmente unei critici a rațiunii practice, se divide în teoria dreptului și teoria virtuților, un domeniu/știință a legității morale și un domeniu/știință a legității juridice, ultima presupunând, în mod logic, constrângerea exterioară pentru realizarea ideii de datorie³⁷.

²⁸ *Ibidem*, p. 90.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, p. 98.

³¹ *Ibidem*, p. 78.

³² *Ibidem*, p. 99.

³³ *Ibidem*, p. 104.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, p. 107.

³⁶ *Ibidem*, p. 105.

³⁷ Imm. Kant, *Principiile metafizice ale teoriei dreptului*, în vol. *Scieri moral-politice*, ed. cit., p. 63–78.

Ideea de *libertate* este, ca atare, un alt aspect al ideii de *obligație*, iar substratul pentru ambele aspecte este *rațiunea* ce se manifestă în domeniul vieții practice prin intervenția obligației ca principiu original al construcției noastre logice³⁸. Obligația și libertatea nu sunt decât două aspecte ale aceluiași principiu practic rațional. Rațiunea practică creează personalitatea noastră prin intervenția ideii de *obligație*.

Există o rațiune teoretică și există o rațiune practică, ceea ce ne determină să concluzionăm, afirmă Mircea Djuvara, că fenomenul practic, adică morala și dreptul, este conceput ca o realitate rațională³⁹. Cum libertatea și voința caracterizează persoana ca element activ în realitatea vieții practice, decurge că întregul drept se centrează pe *persoană*. Așa cum asertăm că raportul juridic este întotdeauna de o natură intersubiectivă, că raportul de proprietate, de exemplu, se creează ca o relație între două sau mai multe persoane cu privire la un bun / bunuri, tot astfel trebuie să asertăm, afirmă profesorul Mircea Djuvara, că orice drepturi sunt drepturi personale, într-o ultimă analiză⁴⁰. Din punct de vedere juridic, consideră Mircea Djuvara, nu poate exista o opoziție între persoană și bunuri, o astfel de opoziție fiind o simplă iluzie, astfel că vechea și clasică diviziune în dreptul civil, în cadrul dreptului continental european, între studiul regimului juridic al persoanei și studiul regimului juridic al bunurilor conține, în esență, un grad scăzut de științificitate⁴¹, tot astfel ca și distincția, la fel de clasică în dreptul civil, dintre drepturile reale și drepturile personale⁴², sau tot astfel distincția dintre persoană și patrimoniu⁴³, patrimoniul fiind de însăși esența persoanei⁴⁴. *Persoana* este așadar elementul focalizator al dreptului, însuși patrimoniul fiind definibil numai întrucât îl raportăm la persoană. Persoana focalizează întregul drept, întrucât numai ea, persoana, ca entitate liberă și volitivă, poate genera fapte și acte juridice. Obligația, în drept, nu poate fi concepută în afara ideii că persoana se autodefinește prin libertatea sa⁴⁵. Cauzalitatea juridică se reduce la conceptul moral de libertate⁴⁶.

Având ideea de obligație în sine, putem atunci aprecia juridic un act de voință, întrucât conceptul în sine de *obligație* semnifică un cadru logic aprioric aplicabil oricărei experiențe.

Ca atare, teza principală ce străbate și alimentează întreaga operă a juristului filosof Mircea Djuvara se află sub semnul dat de formula expresă a lui Otto Liebmann: „*Also, muss auf Kant zurückgegangen werden*” („Așadar, trebuie să ne întoarcem înapoi la Kant”). Profesorul Djuvara o repetă și el în mod expres: „Singurul fundament

³⁸ Mircea Djuvara, *Le fondement du phénomène juridique ...*, ed. cit., p. 223.

³⁹ *Ibidem*, p. 114 și 115.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 119.

⁴¹ *Ibidem*, p. 118.

⁴² *Ibidem*, p. 119.

⁴³ *Ibidem*, p. 118.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 119.

⁴⁵ *Ibidem*, 121.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 225.

adevărat al fenomenului juridic se află în principiile logice ale cunoașterii juridice, în ceea ce Kant înțelesese numind libertatea⁴⁷. De aceea, continuă Mircea Djuvara, trebuie să asertăm și să admitem că „dreptul pozitiv este subordonat, din punct de vedere logic, dreptului rațional”⁴⁸. Și este firesc, întrucât dreptul rațional se fundamentează pe structuri logico-metodologice anterioare fenomenului juridic, se fundamentează pe ideea-cuplu de *libertate-obligație*, știința dreptului având ca obiect esențial *justiția* așa cum trebuie ea realizată în viața reală⁴⁹.

Dreptul ca știință nu se poate întemeia, nota Mircea Djuvara, decât pe principiul rațiunii practice, adică al moralei și al juridicului, acest principiu fiind însă și libertatea rațiunii⁵⁰.

Evaluând, acum, la acest final de problematică, cum am putea aprecia filosofia lui Mircea Djuvara privind judecata *cum este posibil dreptul*?, profesorul Vasile Morar, în 1988, îl considera pe Mircea Djuvara ca „influențat evident mult de kantianism”⁵¹; profesorul Nicolae Culic afirma și el că Mircea Djuvara „a fost puternic influențat de filosofia kantiană (de altfel, majoritatea comentatorilor îl consideră neokantian)”⁵².

În mod cert, profesorul Mircea Djuvara rămâne, în teoria generală a dreptului și în filosofia românească a dreptului, cel mai de seamă neokantian. Mai exact, afirmăm că Mircea Djuvara este un *neokantian convins*. Este poate mai problematic de a-l încadra în vreuna din școlile neokantiene. Desigur, Mircea Djuvara este și rămâne discipol al lui Titu Maiorescu (la rândul său, neokantian). După modul de problematizare și după interesul pentru structura categorială logică a cunoașterii științifice, l-am putea considera pe Mircea Djuvara ca aparținând Școlii de la Marburg, cu orientarea sa logico-metodologică (de altfel, Mircea Djuvara se raportează des, pe parcursul întregii sale opere, la Hermann Cohen, Rudolf Stammler, reprezentanți deosebiți ai acestei școli). Sau, poate, prin permanentul omagiu pe care profesorul Mircea Djuvara îl aduce ideii de justiție ca idee supremă în drept, valorii morale ca fundament al dreptului, poate că s-ar plasa mai potrivit în cadrul Școlii de la Baden (criticismul valoric – W. Windelband și M. Rickert): mai ales prin ideea că norma juridică, ca și norma morală, nu este un principiu de explicare a legii naturii, ci un principiu de apreciere.

Fără a forța o clasificare în vreuna din școlile neokantiene, rămâne important a înțelege și a accepta că Mircea Djuvara reprezintă strălucit neokantianismul românesc într-o epocă ce, spre finele vieții și al activității sale teoretice, părea a fi o

⁴⁷ *Idem*, *Precis de filosofie juridică ...*, ed.cit., p. 284.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 285.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 277.

⁵⁰ Vasile Morar, *Mircea Djuvara (1866–1945)*, în vol. *Antologie de filosofie românească* (antolog. și prezent.: Mircea Măciu), București, Edit. Minerva, 1988, p. 146.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Nicolae Culic, *Mircea Djuvara – teoretician și filosof al dreptului (Studiu introductiv)*, la vol. *Mircea Djuvara, Eseuri de filosofie a dreptului* (coord. Nicolae Culic), Iași, Edit. TREI, 1997, p. 28.

renunțare la logică și ordonare a gândirii în favoarea unui trăirism barbar. Mircea Djuvara a reușit o sinteză desăvârșită între cele două școli neokantiene mai-sus pomenite, elogiind justiția într-o epocă ce pervertise – în anumite state europene și erau pregătiri făcute și pentru alte state – valorile dreptului: „Justiția ne apare ca una dintre cele mai înalte exigențe ale *rațiunii pure*”⁵³ rămâne concluzia-cheie a lui Mircea Djuvara.

⁵³ Mircea Djuvara, *op.cit.*

